

BALLA KÁLMÁN*

Egy jelentős életmű emlékműve – és nemcsak azé

Tóth László: *Hagyomány és identitás. Tanulmányok és esszék a csehszlovákiai magyar irodalomhoz 2006–2021.* Budapest: Magyar Napló – FOKUSZ Egyesület, 2022. 584 oldal (Rádiusz Könyvek 16.)

„...*indulásomkor; lassan ötven éve, magam is egyszerűen csak írónak készültem...*” (37.) – így tekintett vissza pályája (1967-es első publikációjától számíthatóan már 55 évvel ezelőtti) kezdetére Tóth László, aki azóta – amellet, hogy szépíróként, azaz költőként, műfordítóként, kritikusként és irodalmi publicistaként, továbbá lap- és kötet szerkesztőként is nemzedéke és a szlovákiai, felvidéki magyar irodalom egyik legelismertebb alkotója lett – jelentős művelődés-, színház- és irodalomtörténésszé is vált. Ma már elmondható, hogy a hetvenes éveiben járó író a felvidéki viszonylatokat régóta meghaladván a kortárs magyar irodalom egyik leggazdagabb, legsokrétűbb életművére tekinthet vissza.

A szlovákiai magyarság kultúráját ugyanis valójában pályája kezdetétől a költészetben, irodalmon túlmutató, tágabb terepként értelmezte és tudatosította Tóth László. Fiatal költőként (miként azóta) is szenvedélyes könyvgyűjtőként járta a könyvesboltokat és antikváriumokat. Sok egyéb mellett Déryné naplója és Gömör János emlékezései is olvasmányai közé tartoztak. Mindkettő olyan irányt jelzett – a felvidéki magyar színház, színháztudomány, illetve irodalom eredete, létrejötte, fejlődése –, amelynek vonalán később tanulmányok és kötetek születtek.

Közülük is kiemelkedik legújabb kötete, hiszen a szerző a – manapság már csak ritkán használt jelzővel – „csehszlovákiai magyar irodalomhoz” kapcsolódók közül a legfontosabbnak tartott dolgozatait – bennük kutatásainak, tényfeltáró és elemző munkájának eredményeit – válogatta impozáns tanulmánygyűjteménybe a Rádiusz Könyvek sorozatában, amely elsősorban a határon túli magyar irodalom elmúlt évszázadának jelentős alkotóit kívánja felmutatni írásaik retrospektív és értékközpontú rostálása nyomán.

* A szerző nyugalmazott kommunikációs szakértő, korábban kiadói és lapszerkesztő. E-mail: kalmanb68@gmail.com

A fáradhatatlan „szövegember” (önvallomáskönyvének címében jellemzi így magát) Tóth Lászlót mintha a feladatok töltenék fel energiával és munkakedvvel: ennek köszönhetően tudta meghaladni önmagát több irányban, jelentőset alkotva a líra mellett az irodalom-, művelődés- és eszmetörténet terén is. Különösen hiánypótló munkát végzett választott témái kutatása, adatgyűjtése során a csehszlovákiai magyar lapok, folyóiratok (egyebek közt például a *Prágai Magyar Hírlap*) átnézésével és feldolgozásával, ami sokszor ismételt megállapítások szerint nemcsak a kisebbségi, hanem a teljes magyar irodalom- és művelődéstörténetnek hiányzó vagy elégtelen figyelemben részesülő – igaz, erősen munkaigényes – területe. Ebben Tóth László – a néhai Turczel Lajoshoz hasonlóan felismerve a feladatot, a hiányt és a lehetőséget – nem csekélyebb kitartással és szívóssággal a köztisztelőt kiérdemlő professzor, a másik neves T. L. szintjére nőtt fel. Sőt mi több, Turczel és mások, a hivatásos kutatók által feldolgozatlan területekre is kiterjesztette vizsgálódását, kiváltképpen a felvidéki magyar színház és színjátszás történetére, ami régóta szívügye (akár Turczelnek volt a sportélet és sajtója). E témakörben publikált tanulmányaiban az utóbbi, kisebbségi évszázadnál is távolabbra tekint vissza: az 1918 előtti előzményekkel egységben, tehát teljesebb és értékelhetőbb képben látja és láttatja a felvidéki – tehát kétszeresen vidéki – magyar színházi életet.

Az esszé- és tanulmányíró Tóth László nem lezáró, helyretevő, minősítő, értékmérő és -megállapító szerző, hanem töprengő és kérdésfeltevő, gondolkodásra inspiráló, ötletadó, lehetőség-, sőt feladatjelző író. Írásai a befogadás során és részeként folyamatosan további kérdéseket, ötleteket, sőt teendőket, feldolgozásra, kutatásra, feltárára váró és lehetőséget kínáló irányokat generálnak a figyelmes olvasó eszméletében.

Pályája során érzékelhető távolságban és valójában függetlenül, de egyaránt kapcsolatban maradt a népi-nemzeti és az avantgardista, a konzervatív és a liberális-baloldali irányzatokkal, mindegyikben értékeket keresve és felmutatva. Nem állt be irányzatok, csoportvélemények mellé még közvetve, egyik vagy másik irányzat szerzőit preferálva sem. Két irányban viszont egyértelmű és következetes a kiállása: nemzedéke és a maga irodalmi törekvéseinek, szabadságának védelme és követelése, valamint az állampárti totalitárius rendszer korlátozásainak, hatalmi szóval és egzisztenciális megfélemlítéssel elnémított, kordában tartott és megnyomorított irodalmi és kulturális életének, azon belül különösen a hatalmat kiszolgálók, az Illyés által megnevezett „magánszorgalmú kutyák”, a feljelentők viszolyogtató magatartásának elítélése, kárhóztatása és őszinte utálat. (Lásd különösen korábbi esszéket is: *Párhuzamok, kitérők*. Tatabánya, 1991. és *Elfeledett évek*. Pozsony, 1993.)

Írásainak ez a válogatása újból és összefoglalóan nyomatékosítja, hogy Tóth László a felvidéki magyarság egyik kiváló irodalom- és művelődéstörténésze is. Értékkereső, -felfedező és -mentő érdeklődésű és indíttatású személyiség, ritkán teoretizál, annál nagyobb kedvvel elemez, értelmez, törekszik megértésre. Értéket keres és mutat fel

nemcsak az irodalmi és közírói, publicisztikai életművekben, hanem a kultúrát, irodalmat és művelőinek lehetőségeit elősegítő vagy védelmező tevékenységekben és magatartásokban is.

Értékközpontúsága több nemzedéktársak, író-társak méltatásánál, közösen vallott s védelmezett értékek felmutatásánál mutatkozik meg. Szalatnai Rezső irodalmi és kisebbségvédő munkásságát és érdemeit méltató egyik írásában (kötetünkben: *Magyar magatartás és irodalom Csehszlovákiában. Szalatnai Rezső és a csehszlovákiai magyar irodalom 1948 után*, 319–330.) sajnálattal, „személyes vallomásként” emlékezik meg az 1960–1970-es évtized fordulóján lezajlott, egymás félreértéséből, félreismeréséből származó, nagyrészt nemzedéki vitájukról és szembekerülésükről, aminek párhuzamát jóval később fedezte fel Szalatnai négy évtizeddel korábbi, az akkori idősebb pozsonyi írógenerációt képviselő Jankovics Marcellal szembeni bírálatában. És saját írásának, megkésett sajnálkozásának megfelelőjét is meglelte Szalatnai szintúgy kései, Jankovicsot megkövető jegyzetében. (322–323.)

Értékérzékenysége háttérben egy immár több mint fél évszázados, kivételesen termékeny és fordulatos írói és szerkesztői pálya bölcsessége, tapasztalata húzódik meg. Sokat látott, mégis üdítően ható illúziótlansága, jóleső elfogulatlansága önmagában is enyhíti a súlytalan derülátástól mentes látletelek helyenkénti – kivált a felvidéki magyar irodalom és irodalmi fórumok jelenére és jövőjére vonatkozó, a kedvezőtlen demográfiai trendek által is táplált – lehangoló hatását (lásd például: *Hagyományfolytonosság – hagyománytörés – identitás*, 485–524.) Hasonló, már-már paradox hatásúak Tóth László újralfedezései. A kötet legemlékezetesebb esszéi a „hontalanság éveinek” reménytelen komorságát, Szent-Iványi József, Fábry, Peéry és Szalatnai kezdeményezéseinek, tiltakozásainak visszhangtalanságát ecsetelve és érzékeltetve mégis vigaszt villantanak fel a már szinte elfeledett tárgyak felidézése, jelenünkbe történő visszahozatala, tagadásának cáfolata, valamint az elhallgattatás évtizedeit megtörő igazságfelmutatásuk és igazságszolgáltatásuk révén.

A szerző értékkeresése szinte törvényszerűen kapcsolódik, fonódik össze az etikus emberi és írói magatartás felmutatásával. A 20. század közepén ismeretlenek nevével vagy névtelenül fennmaradt – hozzátehetjük: a KZ és GULAG lágerek irodalmával és az 1944–1946-os délvidéki partizánterror vagy a svábok, szudéta-, sziléziai és egyéb németek kiűzetésének emlékirodalmával szorosan összetartozó –, az üldözések szörnyűségeit a pusztába kiáltó felvidéki „hírversek” és népi emlékezők ugyanúgy az embertelenség dülása közben és azzal szemben felmutatott és felmutatandó humánus és erkölcs példái Tóth László szemléletében, akárcsak a legnevesebb kisebbségi irodalmi és közéleti személyiségeknek a kötet nagy portréesszéiben összegezett elszánt ellenállása és bátor tettei a szellemileg és egzisztenciálisan nyomorító hatalmakkal szemben, a végtelen kiszolgáltatottság helyzetében.

Tóth László munkásságának és e kötetének is kimagasló értéke a Janics Kálmán alapműve nyomán „a hontalanság éveinek” nevezett csehszlovákiai magyar tragédia irodalmának feltárása. Javarészt neki köszönhető ezen – évtizedekig kéziratokban lappangó – magyar írásbeliség létének igazolása, a tiltakozás és megőrkítés dokumentumainak felszínre hozása, a tiltások és az állami népmegsemmisítési hadjárat sikerének megrendítő cáfolata.

A rendszerváltást követő negyedszázad során Tóth László és kutatótársai (így Molnár Imre, Repiszky Tamás, Zalabai Zsigmond) szövegközlései elsősorban nem csupán magyar irodalom- és művelődéstörténeti tettek voltak, hanem egy elnémitásra és máig tapasztalható letagadásra ítélt korszak és áldozatai kései, exhumáláshoz hasonlatosan megrázó, posztumusz feltárásának inspirálói. A felvidéki magyar irodalom 1949 utáni új nemzedékének műveiben a veterán L. Kiss Ibolya és Egri Viktor, majd Dobos László regényei nyomán erősödött fel e kor nyomasztó emlékezetének tudatosítása, amelyet Janics Kálmán, Vadkerty Katalin, Szarka László, Molnár Imre, majd Bukovszky László és Gaucsik István megkerülhetetlen történeti tanulmányai és az említett irodalomközlések követtek. Hasonló folyamatot indított el a Vajdaságban Burány Nándor úttörő regénye, az Összeroppanás, majd Matuska Márton és társai az 1944–1945-ös délvidéki tragédiának emléket állító dokumentum- és emlékezőgyűjteményekkel, illetve a Kárpátalján Kovács Vilmos egyedülálló regénye, a *Holnap is élünk*. A több országra kiterjedő jog- és vagyonfosztás és féktelen bosszúhadjárat Magyarországot is súlyosan érintette, elsősorban a menekültek és áttelepítettek több százezres sokaságának megjelenésével. Az anyaország irodalmában azonban sokáig csak a személyükben érintett, „elszármazott” szerzők (így Illés Sándor, Cseres Tibor, Szalatnai Rezső, S. Benedek András) tartották életben e végzetes esztendő emlékét, újabban pedig Kovács Judit sorsregényei. A történetírásban csak a rendszerváltás közeledtével került nyilvánosan szóba (például Balogh Sándor tanulmányaiban) a magyar kisebbségek 1944-es és azt követő – a holokauszthoz átmenet nélkül kapcsolódó, sőt, azzal részben egyidejűleg elkövetett – üldözése.

A távolról sem csak időbeli egybeesés érthető módon feltűnt a szemtanúknak. „...a magyarelleses uszítás, a csehszlovákiai magyarok üldözése nagyon sok párhuzamosságot mutatott [...] a zsidóüldözéssel” – állapítja meg Tóth László, és Fábry 1991-ig kéziratban maradt naplójából idézi ezt a helyet: „a szlováknak a magyar a zsidója”. (253.) A stósi író az 1939-ben kezdődő, 1945-től még négy évre meghosszabbított elnémitása idején erre is hivatkozva „hatalmas apparátussal bizonyítja, hogy ami Szlovákiában folyik, ami a magyarokkal történik, az tulajdonképpen a szlovák fasizmus továbbélésének tudható be.” (314.) Jócsik Lajos felelős budapesti politikai pozícióban, államtitkárként hasonló értelemben és feltehetően nem egyedül Csehszlovákiára utalva nyilatkozta ugyanakkor: „Mi magyarok sok tekintetben Közép-Európa ’zsidóivá’ lettünk.” (253.) Sas Andor pedig a szlovákiai holokausztról ekkor Pozsonyban titokban, magyarul írt, szinte az ezredfordulóig

kéziratban maradt szemtanúi és túlélői krónikájában „*a szlovákiai zsidóság tragédiáján keresztül talán a csehszlovákiai magyarság tragédiájáról is szólni kívánt*” Tóth László meglátása szerint. (uo.)

A reformátorok történetiszemléletéből ismert sorspárhuzam, vagyis a zsidóságot, azaz a bibliai Izraelt és a magyarságot, Magyarországot sújtó csapások teológiai háttérű megfeleltetése a 16. század első feléig, Farkas Andrásnak 1538-ban, még Buda eleste előtt *Az zsidó és magyar nemzetről* született históriás énekéig vezethető vissza, amelynek strófáiban – a Tóth Lászlónak is köszönhető – mai tudásunk birtokában egészen a jelenig értelmezhető referenciatartományban olvashatjuk a Csallóköz, a Mátyusföld és a Szerémség említését:

*„A zsidó népeket isten foglyá adá
Régen babylóniai kerálnak,
Magyarokat adá törökök markába,
Kik a Sarlóközből, a bő Mátyus földéből,
Szalából, Somogyból, a Szerém földéről,
A széles alföldről sok népet elhajtának.”*

Szalatnai Rezső 1946-os – Fábry naplójához és Sas holokausztmonográfiájához hasonlóan közel félszázadig kéziratban maradt – *Memorandumának* Tóth László által idézett bevezető szakaszában (279–280.) a *magyar* jelzöt a *zsidóval* helyettesítve hiteles 1944 tavaszi, német megszállás utáni felvidéki helyzetképet kaphatnánk. Azt a megszállást és annak nyomán a holokausztot azonban alig egy évvel később újabb megszállás és kirekesztés, majd jog- és vagyonfosztás követte. A Vörös Hadsereg kötelékében és nyomában érkező csehszlovák hadseregcsoport az exlégios Svoboda tábornok vezetése alatt – az egyidejűleg Moszkva és London irányából érkező új hatalom főembereinek már menet közben sietősen kiadott utasításait teljesítve – az oroszországi cseh légió könyörtelenségével, ellenséges meghódított terület ellenséges lakosságaként kezelte a szlovákiai magyarságot és németiséget, benne a holokausztot túlélő magyar zsidókat is. Mindezt, azaz a korábbi megszállók rendeleteit és intézkedéseit visszhangzó emberiség elleni bűncselekményeket a Vörös Hadsereg védelmében Prágába és Pozsonyba bosszúszomjason visszatérő Beneš és Gottwald, Clementis és Husák irányította, a magát demokratikusnak hazudó csehszlovák restauráció törvényesítette, kíméletlenül végrehajtva a két szláv nemzet korlátlan hatalmába került, és – a győztes hatalmak jóváhagyásával – minden vélt vagy valódi sérelméért bűnbakként feláldozni tervezett magyar és német lakosság kitzasztását a törvény sáncai közül, bárki szabad prédájaként.

A Tóth László – és mások, elsősorban Janics Kálmán, Molnár Imre, Vadkerty Katalin, Zalabai Zsigmond, Vigh Károly, Dunajszky Géza – köteteiben és azok nyomán számos írásban elmondottak több szempontból is késve kerültek nyilvánosságra. Az 1945–1949-es nyílt, állami politikai prioritásként végrehajtott kollektív etnikum-

likvidálási kísérlet (Tóth László sokkolóan igaz szavával: „magyarelles terror”, 269.) koncepcióinak, alapelveinek burkolt és tagadott, mégis mindmáig tetten érhető és nemzetközi szinten is bizonyos figyelmet keltő tovább élése pedig mindennél beszédesebben igazolja, hogy még sokszor, sok helyen és sokféle módon kell szóvá tenni, elmondani, a tagadástól, hallgatástól és felejtéstől megmenteni, megvédeni azok emlékét és szenvedését, akiknek életét vagy pusztta életén kívül mindenét védelem nélkül, kiszolgáltatott állapotában rabolták el.

Ugyanakkor jelen kötete nyomán is felvetődik az, hogy a holokausztéhoz hasonlóan (lásd például Kisantal Tamás: *Az emlékezet és a felejtés helyei*. Budapest, 2021.) feldolgozásra vár a magyar kisebbségi végveszély korának irodalmi megjelenítése, ábrázolása és emlékezete, akárcsak emlékművei és emlékhelyei – persze nemcsak a felvidéki, hanem a délvidéki, kárpátaljai, erdélyi magyar kisebbség üldözésének, elűzésének témájában is. Nyilván tanulságos lehet a nagyrészt felszámolt német kisebbségek sorsának irodalma, dokumentálása is, ami a rendszer-váltásig úgyszintén akadályokba ütközött, legalábbis a vasfüggönytől keletre.

Mérlegelés kérdése lehet az így feltárt írások esetleges esztétikai, szűkebben vett „irodalmi” értéke. Lehet a hontalanság éveinek irodalmát, feltárt hagyatékát szenvedéstörténetnek (vagy akár Jászi, majd Vigh Károly szavával: Kálváriának) is nevezni, de mindenképpen kivételes írások ezek, és egyéb művekből, teóriákból elvont kritériumok alapján, eltekintve humánumtól, emberi sorstól, végletes élethelyzettől nem értékelhetők méltányosan, ahogyan *Anne Frank naplója*, a *Bori notesz*, *A Gulag szigetvilág* és más szemtanúi és túlélői beszámolók sem.

Tóth László 2007-ben döbbsentette rá *Az őrhely megszólal* című revelatív Fábry-dokumentumkötetének olvasóit, hogy „csak ma, ötvenkilenc-hatvankét évvel a történetek után látszik igazán, micsoda – azóta sem kihevert – károsodás érte 1945–1949 között a (cseh)szlovákiai magyarságot.” (315.) Kedvező fejleményként, lassan érlelődő fordulatként ezt követően, az 1960–1970-es évekre e kisebbség magára találó maradékában új értelmiségi generációk nőttek fel a polgári közép réteg likvidálása, elűzése után már az alsóbb társadalmi osztályokból, a szovjet típusú új rendszer pozitív szociális diszkriminációjának következményeként is. Így aztán – talán szándéktalan vigasztalás gyanánt – a jelen kötet írásai arra is ráeszméltetnek, hogy a holokauszttól is sújtott, majd rövidesen a fizikai likvidálás, teljes szétszóratás és kiűzetés, szellemi és nemzeti kipusztítás, írástudatlanság, fizikai erőszakkal kikényszerített identitáselhagyás és -váltás peremére taszított felvidéki, szlovákiai magyarság a végveszély korát követő, ahhoz képest enyhültebb, szovjet típusú totalitarizmus mégoly csekély és patyomkíni célú lehetőségeit kihasználva, és korlátozásait „ahogy lehet”, egymással összekacsintó módon kitágítva, egy-két évtized alatt képes volt erőre kapni, tanult réteget kinevelni, kollektív nemzetiségi és történeti tudatra ébredni és megszerveződni, sajtót, irodalmat és könyvkiadást, szinte teljes vertikumú oktatási rendszert, színházi és hagyományápoló kultúrát és járulékosan új, saját hagyományokat teremteni és működtetni, és ezzel – egy

közepes méretű nagyvárosnyi lélekszámát tekintve – minden összehasonlítást kiálló teljesítményt felmutatni. Mégpedig úgy és annak ellenére, hogy „*a második világháborús embervesztés, a zsidóság elhurcolása, valamint az 1945–1948 közötti esztendőök magyarellenes terrorja következtében a Csehszlovákiában rekedt magyarság másodszor is az irodalomalapítás – az írott szó mint létfeltétel – kényszerhelyzetébe, s a nyelvi, kulturális és közösségi identitás megmaradást szavatoló kialakításának és megerősítésének stádiumába került.*” (269–270.) Hozzáfűzhető: a szellemi és kulturális újjászületés talaja az a kedvező irányú demográfiai folyamat volt, amelynek eredményeként e nemzetrészt lélekszáma 1970-re ismét 600 ezer fölé emelkedett.

Az írói pályafutása kiteljesítésén, gazdag termésének betakarításán munkálkodó Tóth László munkássága, életműve mindennek egyik jelentékeny emlékműve. Jelen kötete pedig nemcsak emlékműve egy megpróbáltatásokkal telt kornak és az abban, azzal dacolva helytálló, mindennek ellenére kiváló és maradandó műveket létrehozó személyiségeknek, hanem legalább erkölcsi és szellemi igazságtétel is mindezen vonatkozásokban. Ami persze nem helyettesíti a hivatalos, jogi, anyagi és történelmi igazságtételt, de még inkább rávilágít annak fájdalmas hiányára.

A kisebbségi körökben manapság is tapasztalható, Tóth László által egyik helyzetképi eszéjében (*Hagyományfolytonosság – hagyománytörés – identitás*, különösen 506–510.) is szóvá tett jóhiszemű értéktagadások, leértékelések tájékozatlanságra, tudatlanságra épülnek. Ezeket alaposágával cáfolja a jelen tanulmánygyűjtemény és a szerző több korábbi kötete, így kivált *Az őrhely megszólal* (Pozsony 2007), a *Hontalanok* (Pozsony 2014), s korábban a javarészt kéziratból megmentett írásokat közzétevő *Mint fészkből kizavart madár...* (Molnár Imrével, Budapest, 1990.) és „*Hívebb emlékezésül...*” (Pozsony, 1995.) Továbbá ezek ellen szerét adhatja a magyar „kisebbségi évszázad” megismerésében mutatkozó számos fehér folt – a kötetben ismételt szóba hozott – felszámolása. Ennek sürgetésében Tóth László nem véletlenül csatlakozik a szlovákiai magyar művelődéstörténet lelkiismeretes kutatóihoz, köztük Turczel Lajoshoz és saját sokszoros szerzőtársához, Filep Tamás Gusztávhoz, akik szintúgy minduntalan „hiányzó fejezetekbe”, feltételezésekkel vagy öröklődő tévedésekkel kitöltött ismerethiányokba ütköztek, ütköznek munkájuk során.

Az említett értékzavar egyik oka a történetiség fogalmának, szempontjainak hiánya. Maga Tóth László éppen ennek felismeréséhez jutott el. Nagy utat tett meg, hiszen miután fiatal költőként hagyományellenességgel, hagyománymegvetéssel vádolták (noha ilyen értelemben sohasem írt vagy nyilatkozott), ő lett az, aki a magyar irodalom- és művelődéstörténet részére és részeként dokumentálta a szlovákiai magyarság 1945–1949 közötti üldöztetésének, valójában felszámolási kísérletének írásbeliségét.

Történetiség nélkül nincs irodalmi érték, értékelés, értékelismerő befo gadás. Ezt igazolja az utóbbi évtizedek nagy hatású – ne mondjuk divatosan és

felszínesen posztmodernnek, inkább az irodalomértést új szempontokkal és fogalmakkal elmélyítőnek – irányzata, a recepcióelmélet és -esztétika is, amely – a régi művelődésben alapvető klasszikus auktorolvasást mintegy felelevenítve – ismét határozottan kapcsolta össze a más-más korban, közegben született műveket egymással, éppen a befogadásban mutatva fel azok kölcsönös és folyamatos egymásra hatását, megszüntetéssel megőrizve e tekintetben szinkronia és diakronia nem kevésbé spekulatív (forma és tartalom dilemmájára emlékeztető) ellentétét. Azaz röviden: történeti dimenzió nélkül csak torz és csonka, tehát időleges és elszigetelt érvényű és hatású, tévutas jelenképek lehetségesek az irodalomban is.

Tóth László jogosan mutatott rá több alkalommal (kötetünkben különösen: *Hontalanok* II. és IV., 207–213., 236–264.) a „némaság” és „hallgatás” éveiből származó tiltakozó, emlékező és dokumentáló írások és illegális szerveződések ismeretében ezen korábbi megnevezések, minősítések érvénytelenségére, noha azok részben magától Fábry Zoltántól származnak, akinek háromosztatú (első, második és harmadvirágzásnak elnevezett) korszakolása sokáig magától értetődő keret volt a szlovákiai magyar irodalommal foglalkozóknak. Kiváló nemzedéktársa, a néhai Zalabai Zsigmond ellenben – a rendszerváltást követően általa is gyűjtött és közölt korabeli kéziratos irodalom alapján – már külön irodalomtörténeti „főkor-szakként” definiálta a szóban forgó négy (valójában inkább öt) évet (lásd *Irodalom és „iroda-lom”*. Dunaszerdahely, 1997. 40.). Fentiek alapján megkockáztatható: valójában Csehszlovákia (és a többi trianoni utódállam) 1944–1949 közötti kisebbségellenes hadjáratait követő négy évtizedet lehetne, kellene a hallgatás éveinek nevezni ebben a vonatkozásban.

A korszakokra osztás és a szakaszhatárok kérdésén messze túlmutatóan Tóth László és mások kutatásai és publikációi a „hontalanság éveiről”, valamint azok előzményeiről, háttéréről és következményeiről, nemkülönben a többi határon túli magyar nemzetrésszel kapcsolatosan a rendszerváltás nyomán nyilvánosságra került új ismeretek egyre inkább kétségtelenné teszik, hogy újrairandó a csehszlovákiai magyar nemzeti kisebbség és irodalom 1938 utáni története, továbbá megírandó a magyar irodalom, nemkülönben a magyar nemzet Trianon utáni, illetve 20. századi integratív, szinoptikus szemléletű története. A kisebbségi évszázad számos fehér foltjának egyik, a kötetünkben vizsgáltakon kívül eső példája az 1938-ban visszatért Felvidék eddig alig emlegetett és vizsgált irodalma, művelődése. Ennek mindmáig szinte általános szó nélkül hagyása (ami vélhetően összefügg Jaross Andor 1938 utáni befolyásának és mind a „felvidéki szellemet”, mind a csehszlovák és a szlovák állam demokrata magyarságát utólag is kompromittáló gyászos szerepének szégyenletes végjátékával) közvetlenül érinti a szlovákiai magyar irodalom léte-nemléte, határai és fogalma körül időnként fellobbanó viták lényegét (kötetünkben lásd: *Hagyományfolytonosság – hagyománytörés – identitás*, 501–503. és 522.).

A kötet nagy ívű portréi (a Szent-Iványi-, Peéry-, Fábry-, Forbáth- és – szűkebb fókuszából adódóan csak részben – a Grendel-esszé) az esszéíró Tóth László minden

erényét demonstrálják. Mindenekelőtt jó értelemben vett pozitivista tényfeltárást végez, ebben Turczel követője. A felsorakoztatott adatokból és azok célszerű egymáshoz kapcsolásából, összefüggésbe helyezéséből nemcsak a tárgy teljes képe alakul ki, hanem – mintegy kimondatlanul – kirajzolódik az írói és emberi egyéniség, magatartás és jellem. És ha valamit – bizonyára igazságtalanul, de a kötet írásából adódóan – hiányolhat az olvasó, az talán épp a tárgyalat erőfeszítések, kudarcok és a kigtartás mögött rejtőző közelebbi életrajzi háttér, az emberi sors- és lélekrajz (aminek mintáit Németh G. Béla nagy személyiség- és portréesszéiben olvashattuk pár évtizede). Igaz, a feladatként vállalt áttekintő, ismertető célú bemutatás (például Forbáth művei vagy levelezése esetében) nem ad mindig alkalmat ilyesmire. Az mindenestre nem véletlen, hogy kik a portrék alanyai, a tanulmányválogatás középponti alakjai. Ezt Fábry és Forbáth kapcsán fogalmazza meg a szerző: „Életük, sorsuk, tevékenységük bár a szélekhez kötötte őket, szerepük, jelentőségük bizonyos vonatkozásai kiemelték és napjainkban is kiemelhetik őket a meghatározottságaik – a korukból és személyiségükből eredő korlátaik – közül.” (349.)

A sokszorosan el- és félreismert Fábry Zoltán sokáig egyoldalú megítélésének objektívebbé és méltányosabbá válásában Tóth László említett szövegközlései és kutatásai alapvető előrelépést hoztak. Szerzőnk e tekintetben is tényszerűsége, véleményeiben árnyaltságra törekedett. A változatos vélemények áttekintése (268–278.) kapcsán a recenziens megkockáztatja: Fábry két pályaszakasza marandó helyet érdemel a magyar irodalom- és művelődéstörténetben. 1938 előtti korszakában Fábry, az ő szavával „emberirodalmi” és „valóságirodalmi” a balos expresszionista avantgard, tehát a modernizmus, a magyar irodalmi modernség írója, kritikusa és publicistája volt, kivált indulásában és indíttatásában (hasonlóan Kassák, Lengyel József, Illyés, Déry pályakezdéséhez, és szinkronban Karl Kraus, Brecht, Becher, Döblin, Jünger, Toller, Majakovszkij, Jiří Wolker és mások korabeli írásaival, publicisztikájával), és onnan eredő – szenvedélyesen emberigenlő és háborútagadó, agitatív, exklamatív és imperatív, azaz buzdításra, felkiáltó és felszólító módra hangolt – egyéni stílusát élete végéig megőrizte. E korszakához szorosan kötődött és abból táplálkozott a következő: az 1938-at követő évtizedes elnémitottsága során kialakuló és dominánssá erősödő, egyetemes igényű humanista, ember-, kisebbség- és elnyomottvédő érzékenysége és értékfelmutatása, valamint azzal egybecsengő antifasizmusa, valójában antitotalitarizmusa. (Ez utóbbi írása a maguk műfajában Kertész Imre művei mellé állíthatók.) Pályájának e második korszakához kötődnek Tóth László tanulmányai is.

Fábry a kapitalista rendszerben antikapitalista, a fasiszta és posztfasiszta Szlovákiában antifasiszta, a szovjet típusú totalitarizmusban antitotalitarista volt, a Trianon utáni új nacionalista államban pedig 1920-tól mindvégig antinacionalista. Visszhangtalansága nem meglepő. Német községben élő magyarként az elnémitáson kívül kétszeresen is száműzés fenyegette 1945-től, amit vélhetően azzal került el, hogy az abaúj-tornai magyar és a szepesi szász településterületől egyaránt

elszigetelt Stósz és Mecenzéfet már nem érte el az időközben leállított nyugati szláv „etnikai tisztogatás”. Élete utolsó két évtizedében korábbi baloldali múltja némi védelmet nyújtott ugyan neki, és az elszigeteltségben újra létesülő szlovákiai magyar értelmiség – igaz, javarészt értetlenül – apafiguraként tekintett rá, ám a budapesti és prágai udvarias tiszteletkörök kiérdemesült antifasisztaként inkább a múltba utalták. Ezt ő Forbáthhoz hasonlóan világosan érezte, amit Tóth László egyértelműen dokumentál levelezésük alapján („... *annyi forró láz gyümölcse*”, 349–421.)

Fábry Zoltán életét, 1920–1970 közötti írói pályáját utolsó, pusztumusz kötete (*Vigyázó szemmel*. Pozsony, 1971.) alcímében maga foglalta össze: „*Fél évszázad kisebbségben*”. Az időközben eltelt újabb fél évszázad során pedig éppen Tóth Lászlótól származott a legjelentősebb hozzájárulás Fábry megismeréséhez, a torzítás- és ideológiamentes Fábry-kép kialakulásához. Ugyanez elmondható Peéry, Szalatnai és Forbáth kapcsán is. Tóth László értékérzékenységre, értékközpontú gondolkodására jellemző, hogy mindegyikük esetében korábban nem regisztrált vagy nem méltányolt, ám értékelésüket és irodalom-, művelődéstörténeti helyüket alapjaiban módosító és újra kijelölő tényeket, szempontokat és összefüggéseket hozott nyilvánosságra.

Nagyszabású Fábry-tanulmányában (*Az őrhely megszólalt*) elődeihez hasonlóan Tóth László is az író közismert jellemző vonásaként említi Ady-hivatkozásait. Ennek kapcsán érdemes kitérni arra, hogy a Fábryról szólva visszatérően méltatott Ady-kultusz a századelőn eszmélő magyar írástudók nemzedéki jellegzetessége (Vezér Erzsébet szavával „anyanyelve”) volt, ám ha közelebről megnézzük hivatkozásait (és ez a Fábry-összkiadás birtokában már reális, önálló tárgyalásra érdemes szempont), Fábry Adyban – amint később másokban is – az előtte és még további félszázadig senki által nem érzékelt expresszionista hangoltságra, stílusjegyekre, beszédmódra reagált olyan intenzitással, hogy élete végéig a magyar expresszionizmus-előfutár költő, az expresszionizmust, annak emberapoteózisát, hierarchia- és parancsuralom-ellenességét a kor és a nagy háború levegőjéből európai kortársaitól függetlenül kiszűrő Ady maradt a költői mércéje és erkölcsi, magatartásbeli példaképe. Fábry számára mindvégig ez az élmény maradt „Ady iga-za”, mint ahogyan Fábrynak mindmáig nem méltányolt igazsága, őt a legnevesebb Ady-értők mellé emelő érdeme az, hogy erre az Adyra ő nyitotta rá a szemünket elsőként.

Peéry Rezső értékelése, amelyet Tóth László egyetértőleg emel ki, a 20. század második felének jellemprobájaként nemcsak Fábry Zoltánra lehet igaz: „*Radikális antimilitarizmusa és humanizmusa a kommunista világnézet boltívei alá vezette, ám [...] etikai indításból maradt annak, és élete egyik legimpozánsabb teljesítménye, hogy nem követte ezt a világnézetet akkor, amidőn a leigázottak vallásából a leigázók dogmája lett. [...] távol maradt a hatalom köreitől, [...] élete alkonyán*

megindító becsületességgel revideálta ifjúkori radikalizmusának iszonyú tévedéseit [...]” (278.)

Tóth László a maga mérlegelő, fontoló, körültekintő módján véleményt mondott az utóbbi években ismét napirendre kerülő, a kisebbségi irodalom definiálását, autonómiáját érintő fogalmi (és többek szerint nem kevésbé pozíció-) vitában, hiszen erre készítették a lehető legkonkrétabb élettapasztalatai, amelyekre *Kisebbség, többség, Közép-Európa* cím alatt tekintett vissza. A kisebbségi magyar irodalmakat lényegében a Trianon nyomán kialakult magyar nemzeti kisebbségek, illetve nemzetegész és nemzetrészt viszonyának meghatározásával analóg tartalommal definiálja: „*Irodalom természetesen egy van, s ezen belül magyar irodalom is egy. [...] Viszont a magyar irodalmon belül is vannak történetileg kialakult [...] régiók, többé-kevésbé önálló fejlődési elemeket is mutató, valamint különböző fejlődési kényszerűségek és rendellenességek hatása alatt is alakuló irodalomrészek.*” (27.)

Írói, szerkesztői és állampolgári élettapasztalatai, életfordulatai generálták és formálták gondolkodását, majd szemléletét a kisebbségi írástudók (s talán nemcsak azok) – helyzetük folytán szinte elkerülhetetlenül, sorsszerűen átél – kettős identitására vonatkozóan:

„Magyarországra [...] magammal vittem időközben természetessé vált csehszlovákiai magyar önazonosságomat is, s a magyar fővárosban is e kettős identitás jegyében éltem és dolgoztam... Ma pedig [...] Szlovákiában élő magyar állampolgárként, és két évtizeddel Csehszlovákia megszűnése után sem tudok csak szlovákiai lenni, s a magyar mellett nem szűnő [...] csehszlovákiai magyar azonosságom tudata változatlanul köt egy olyan országhoz is, amely [...] már nem is létezik...” (37–38.)

A magyar és cseh-szlovákiai identitásból következik a közép-európaiság, amelyre a szlovák, a cseh és a lengyel költészet ablakán keresztül tekintett ki Tóth László, és amelynek számos jelentős műfordítása és műfordítás-antológiája révén maga is gazdagítójává lett. A szlovák költészet magyar fordítástörténetét összefoglaló esszéjében (*Együtt és külön*, 7–26.) egyértelművé tette, hogy szerinte a közép-európai irodalmak egymás számára a világirodalmat is jelentik, azaz jelenthetnek az eddiginél rendszeresebb és elmélyültebb egymásra s főként az értékekre figyelés esetén. A modern szlovák líra például „*sok olyan értéket, tartalmat, mozzanatot, cselekvési teret és lehetőséget megmutathatna nekünk, amit a mi látásunk számára esetleg más optikák tehetnek csak érzékelhetővé*”, hiszen abban „*olyan folyamatok (is) zajlanak, amelyek a magyar versbeszédet és versbéli kifejező eszközöket is gazdagíthatnák.*” (25–26.) E gondolatok analógiáját Bartóknak a szlovák és a magyar népzene általa felfedezett kölcsönhatásairól tett megállapításaiban fedezte fel esszéírónk.

Állítások, vélemények és konklúziók mellett nem kevésbé fontos kérdések és kétségek is megfogalmazódnak Tóth László esszéiben (kivált a már hivatkozott *Hagyományfolytonosság – hagyománytörés – identitás* címűben). Derűlátásra

távrolról sem adnak okot a más-más nevek, programok, esetleg jelszavak jegyében nemzedékről nemzedékre újratermelődő szembenállások, amelyek háttérben burkoltan vagy nyíltan a kizárólagosság igénye is jelen van, ami oly ismerős a szegregált közösségek (gettók) szociálpszichológiájából. A értékszűkösség és -hiány érzéséből, a kicsiség és visszhangtalanság tudatából, a bezártságfóbiából, valamint az identitásvesztés veszélyéből és a frusztrált kitörésvágyból fakadó kínzó szorongás nyomán megjelenik a öngyűlölet és az önfelszámolás igénye és mellette a radikális felülemelkedés illúziója, nemritkán a meghaladás könnyebb és rövidebb útjával kecsegtető – Illyés által definiált – „bugaci párizsiság” provincializmusának képében. Semmivel sem megnyugtatóbbak a jövő távlatai: az említett belső meghasonlások, a romló működési feltételeknek a sérülékeny kisebbségi kultúrát érzékenyebben érintő szorításán, valamint a kedvezőtlen demográfiai folyamatokon tépelődő esszéíró kötetét már-már kedveszegetten, kényszerű rezignáltsággal nyitva hagyott, távrolról sem költői kérdések zárják: „*Lehet-e a lentnél lejjebb?*”; „*A történet vége? Egy új kezdete?*” (495., 519.)

Amennyiben az olvasó ezekre s társaikra mégis választ szeretne kapni, a kötet írásaihoz kell visszatérnie, amelyek sajnos bővelkednek súlyos, kilátástalan, sőt tragikus közösségi és egyéni élethelyzetek tárgyalásában a felvidéki magyar irodalom történetét tekintve. Legfontosabb, középponti alakjaiban ugyanakkor Tóth László felmutatja a beletörődés, önfeladás ellenpéldáit, ellenlehetőségeit is. Azoknak jelentősége, jellembeli nagysága pedig nemcsak a magyar irodalom és kultúra szlovákiai részének kínál illúziók nélküli erkölcsi és gyakorlati támaszt és tanulságokat.

A tanulmányai javát magában foglaló kötet felhívja a figyelmet Tóth László esszéírói stílusára is: ez érett, mindenkor (helyenként a tömörség árán is) pontosságra törekvő, a magyar irodalmi értekező próza kiválóságainak évtizedes olvasásán iskolázott és csiszolódott, kerüli a poentírozó egyszerűsítés, a publicisztikus élezés hatáskeltő fogásait a körültekintő átgondolás, a megfontolt kibontás javára. Kétségtelen, hogy Tóth László nem a sarkos, netán provokatív megfogalmazások és kinyilatkoztatások írója: van álláspontja, véleménye, de ha azzal ütköző felfogással találkozik, akkor is kerüli a kinyilatkoztatást, címkézést. Az általa vitatott nézetekhez cáfolás és elutasítás helyett akár többször is visszatér, és újabb értelmezési lehetőségeket felvetve próbálja őket – Tordai Zádor szavával – „megértő módon” bemutatni.

További értéke a jó értelemben vett felvilágosító, ismeretterjesztő hatás. Különösen fontos ez olyan, Tóth László esszéiben is kimerítően tárgyalt, de nem egyedül Csehszlovákia vonatkozásában releváns kisebbségérelmi témakörök esetében, amelyeknek tagadására, elhallgatására kezdettől mindmáig komoly erőket és intézkedéseket vetettek és vetnek be a hallgatás megtörését sérelmező kormányok – előbb hatalmi szóval, cenzúrával és tiltással, a rendszerváltást követően pedig még változatosabb eszközökkel: médiamanipulációval, adathamisítással, -titkosítással

és -megsemmisítéssel, rágalmozással, lejáratással, lobbizással, akadályozással, nemzetközi és EU-szintű diplomáciával és egyéb „jogállami”, értsd: az e célra szabott törvényeken belüli eszközökkel.

Üdítően hat az olvasóra, hogy Tóth László kerüli a tudósi pózokat, a profeszszoros nagyképűséget, külföldi teoretikusok és szaktekintélyek ezoterikusan ható nevének, kulcsfogalmainak emlegetését – mindazt, ami e műfajban nemritkán a saját gondolatokat hivatott helyettesíteni. Alaposan megismert témáinak tárgyalása során beéri saját tapasztalatainak, kutatott anyagának – az átéltek személyes hitelességével nyomatékosított – értelmezésével. A beszúráások, zárójeles megjegyzések, közbevetett módosító és kérdőszók jelzik állandó igényét a mérlegelésre, az elhamarkodott következtetés, ítélezés és címkézés elkerülésére, ami oly jellemző Tóth László értekező írásaira és gondolkodására. Igaz, ezen formai elemek helyenkénti gyakorisága a bizonytalankodás hatását keltheti.

Tóth László tanulmányválogatása jóval többet tartalmaz, mint amit a nyilván minél átfogóbbnak szánt, emiatt nem kevéssé elvont és általános kötet cím fogalom párja ígér. A kötetben foglalt, összességükben hagyomány meghatározásokat és identitásváltozatokat tárgyaló írások mindegyike figyelmet érdemlő munkája a szerzőnek, és a reprezentatívnak szánt, utószóval együtt több mint félezer oldalas válogatásban – terjedelmi keretek híján – még jó néhány fontos, akár hasonló témakörű dolgozata helyet kaphatott volna. A kötet gerincét képező hét nagyobb portré tanulmány pedig irodalom- és művelődéstörténetünk emlékezetes, úttörő és egyben összegző, maradandó és megkerülhetetlen darabjai közé fog tartozni.

Amint az utószóként közölt kötetzáró szerzőportréban a kötet anyagát gondozó Csapody Miklós is utal rá, Tóth Lászlónak – az ellenkező előjelű jóslatok dacára – sikerült az is, hogy ezzel az egyszerű névvel lett nevezetes író. A magyar – vagy ha úgy tetszik, „világmagyar” – irodalom közönsége ma már tudja, hogy Tóth László nem magyarországi vagy szlovákiai magyar, nem budapesti vagy dunaszerdahelyi író, hanem magyar író. A Magyar Napló Kiadó kötete ezt az identitást minden külön értesítés helyett és minden eddiginél nyomatékosabban egyértelművé tette.